Επιθεώρηση Δημοσίου & Διεθνούς Δικαίου

Φοιτητικό Επιστημονικό Περιοδικό Δημοσίου & Διεθνούς Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΤΕΥΧΟΣ 1 | ΕΤΟΣ Α΄ | ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

ΑΡΘΡΟ

Το γράμμα ως όριο της δυναμικής ερμηνείας του Συντάγματος

Αλέξανδρος Καραδημητρόπουλος[1]
Κωνσταντίνος Αναγνώστου[2]

Abstract. Η απόφαση 1918/2025 του Συμβουλίου της Επικρατείας θέτει επί τάπητος το ζήτημα της άτυπης μεταβολής του συνταγματικού κειμένου και της προσαρμογής του στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Τίθεται, επίσης, με εμφατικό τρόπο το ζήτημα των ορίων της ερμηνείας και της δυνατότητας κίνησης της ερμηνείας αντίθετα προς το γράμμα των συνταγματικών κανόνων. Είναι βάσιμα τα επιχειρήματα όσων εισηγούνται το γράμμα ως όριο της ερμηνείας; Ή εμμένουν σε έναν σχολαστικισμό, εμποδίζοντας την ευόδωση του ερμηνευτικού έργου; Η διεθνής πρακτική συνηγορεί υπέρ ή κατά του επιτρεπτού της contra legem ερμηνείας; Μελετήσαμε προσεκτικά την πλούσια θεωρία και νομολογία, εγχώρια και διεθνή, και προσπαθήσαμε να την παρουσιάσουμε συστηματικά, σε μία μελέτη που φιλοδοξεί να προσφέρει μία εποπτική ματιά στα σχετικά ζητήματα — της θεωρίας περί δυναμικής ερμηνείας και της θεωρίας του «επαυξημένου Συντάγματος»· αλλά και να φέρει σε πέρας μία ειδικότερη εξέταση της θέσης ότι το γράμμα αποτελεί όριο της ερμηνείας, τόσο σε επίπεδο αρχής όσο και σε επίπεδο δικαστικών πρακτικών.

---

[1] Ο Αλέξανδρος Καραδημητρόπουλος είναι Προπτυχιακός Φοιτητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

[2] Ο Κωνσταντίνος Αναγνώστου είναι Προπτυχιακός Φοιτητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή **361**

Η δυναμική ερμηνεία γενικά **361**

Η δυναμική ερμηνεία υπό καθεστώς πολυεπίπεδου συνταγματισμού **365**

Το φαινόμενο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού **365**

Ειδικότερα: ερμηνεία του Συντάγματος σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο **367**

Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία στη νομολογία του ΔΕΕ **367**

Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία στη νομολογία εθνικών δικαστηρίων **368**

Επιφυλάξεις σχετικά με τη δυναμική ερμηνεία. Ο ρόλος του γράμματος ως αναχώματος έναντί τους **369**

Φόβοι και επιφυλάξεις **369**

Η οριοθέτηση της δυναμικής ερμηνείας **372**

Contra legem ερμηνεία στη νομολογία **374**

Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά **374**

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου **375**

Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων **377**

Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας **379**

Επιλογικές παρατηρήσεις **381**

Βιβλιογραφία **383**

Ελληνική *383*

Ξενόγλωσση *387*

Εισαγωγή

Η δυναμική ή εξελικτική ερμηνεία του Συντάγματος ανήκει στις λεγόμενες άτυπες μεταβολές του συνταγματικού κειμένου. Κατά τούτο, πρόκειται για μία διαδικασία κατά την οποία συνταγματικές διατάξεις μεταβάλλουν το κανονιστικό τους περιεχόμενο —το νόημά τους— χωρίς να έχει μεταβληθεί η γραμματική τους διατύπωση.[3] Στις μη τυπικές μεταβολές εντάσσεται και η σύμφωνη με το ευρωπαϊκό ενωσιακό και το διεθνές δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος. Το κύριο μεθοδολογικό ερώτημα που ανακύπτει αφορά τα όρια αυτών των μεθόδων ερμηνείας. Προτού, όμως, αναλυθεί, είναι σκόπιμη μία γενική παρουσίαση του θέματος. Για την παρουσίαση, υιοθετείται μία σχηματική διάκριση ανάμεσα στη γενική θεωρία της δυναμικής ερμηνείας και στην ειδικότερη προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στα ενωσιακά και τα διεθνή νομικά δεδομένα.

Η δυναμική ερμηνεία γενικά

Ένα παράδειγμα ίσως να είναι διαφωτιστικό για τη λειτουργία της δυναμικής ερμηνείας: η Όγδοη Τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ, τεθείσα σε ισχύ το 1791, ορίζει ότι *"... nor [shall] cruel and unusual punishments [be] inflicted".*[4] Ποιες ποινές, όμως, πληρούν τα απαραίτητα κριτήρια, για να χαρακτηριστούν *"cruel and unusual";* Με άλλη διατύπωση: στο ρυθμιστικό πεδίο της διάταξης εμπίπτουν όσες ποινές θα θεωρούνταν «σκληρές και ασυνήθεις» το 1791 ή όσες θεωρούνται «σκληρές και ασυνήθεις» σήμερα;[5] Η δεύτερη άποψη αποτελεί άσκηση δυναμικής ερμηνείας· η συνταγματική διάταξη έχει επηρεαστεί από τις εξελίξεις — κοινωνικές, επιστημονικές, πολιτικές — και έχει αποκτήσει νέα σημασία.

[3] Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος: Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες* (Αθήνα: Ευρασία, 2014), 18· για τις μη τυπικές μεταβολές του Συντάγματος, βλ. ενδεικτικά Ευάγγελο Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου,* Νέα Έκδοση (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2021), 85 επ.

[4] U.S. Const., amend. VIII.

[5] Συναφής είναι η υπόθεση του Supreme Court των ΗΠΑ *Roper v. Simmons*, 543 U.S. 551. Βλ. και Βλαχόπουλο, *Δυναμική ερμηνεία,* 168 επ.

Με αυτήν την αφετηρία, στην αμερικανική νομική επιστήμη γίνεται λόγος για το *"living Constitution"*, έναν ζωντανό οργανισμό που γεννήθηκε και, έκτοτε, εξελίσσεται και αναπτύσσεται μαζί με την κοινωνία.[6] Αντίστοιχα, στον Καναδά γίνεται λόγος για ένα *"living tree" ("l' arbre vivant")*, που αναπτύσσεται και εξαπλώνεται μέσα στα φυσικά του όρια.[7] Το «ζωντανό δέντρο» έχει τις ρίζες και τον κορμό του, που του εξασφαλίζουν σταθερότητα και ισορροπία, αλλά έχει και τα κλαδιά του, που του εξασφαλίζουν ευλυγισία, καθώς αντιμετωπίζει και προσαρμόζεται στα φυσικά φαινόμενα, τον ήλιο, τη βροχή, τον άνεμο.[8,9]

Η δυναμική ερμηνεία αποτελεί μία αναγκαιότητα, για λόγους οι οποίοι δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ. Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι η δυναμική ερμηνεία εξασφαλίζει στο Σύνταγμα προσαρμοστικότητα στον χρόνο και, άρα, βιωσιμότητα·[10] για να διαρκέσει στον χρόνο, το Σύνταγμα θα πρέπει να υποδέχεται στο κανονιστικό του πεδίο καταστάσεις τις οποίες οι εμπνευστές του δεν θα μπορούσαν να προβλέψουν. Τα Συντάγματα που δεν εγκολπώνουν τις εξελίξεις παραβιάζονται και καταλύονται.[11] Εκ κατασκευής, εξάλλου, το Σύνταγμα είναι ένα «ανοιχτό» κανονιστικό κείμενο,[12] σχεδιασμένο ως ελαστικό και εξελίξιμο.[13] Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η δυναμική ερμηνεία είναι γραμμένη στο DNA του συνταγματικού κειμένου,[14] αποτελεί θεμέλιο και προϋπόθεση

---

[6] Scott Dodson, "A Darwinist View of the Living Constitution," *Vanderbilt Law Review* 61, no. 5 (2008): 1324.

[7] "[P]lanted [...] a living tree capable of growth and expansion within its natural limits". [1930] A.C. 124, 136 (P.C. 1929) (appeal taken from Can.).

[8] Βλαχόπουλος, *Δυναμική ερμηνεία*, 36.

[9] Για τις διάφορες μεταφορές που αποδίδουν τη λειτουργία του δυναμικά εξελισσόμενου συντάγματος, βλ. Vicki C. Jackson, "Constitutions as "Living Trees"? Comparative Constitutional Law and Interpretive Metaphors," *Fordham Law Review* 75, no. 2 (2006): 921–960.

[10] Ευάγγελος Βενιζέλος, *Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009 – 2019*, ΕφημΔΔ 6/2019, 684.

[11] Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι: Μελέτες 1954–1979* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1980), 18. Έτσι και Βλαχόπουλος, *Δυναμική ερμηνεία*, 58, όπου και περισσότερες παραπομπές στη βιβλιογραφία.

[12] Βλ. Σπύρο Βλαχόπουλο και Ξενοφώντα Κοντιάδη, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου* (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη 2025), 140, με παραπομπή στον Αριστόβουλο Μάνεση, καθώς και Βλαχόπουλο, *Δυναμική ερμηνεία*, 61, με παραπομπές στη γερμανική επιστήμη.

[13] Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously* (1977; repr., London: Bloomsbury Academic, 2013), 165–166.

[14] Βλαχόπουλος, *Δυναμική ερμηνεία*, 63.

της διαχρονικότητάς του και της ορθής λειτουργίας του στο δικαιικό οικοδόμημα.

Ο διάλογος γύρω από τη δυναμική ερμηνεία έχει ανθίσει ιδιαίτερα στις ΗΠΑ. Η περίπτωση γίνεται κατανοητή αν ληφθεί υπόψη η φυσιογνωμία της εκεί συνταγματικής τάξης: το Σύνταγμα είναι αρχαιότατο[15] και η αναθεώρησή του είναι πρακτικά ανέφικτη. Σε αυτό το πλαίσιο, η δικαστική διάπλαση του δικαίου προσλαμβάνει μοναδική σημασία· κανείς δεν περιμένει ότι τα μεγάλα συνταγματικά προβλήματα θα λυθούν με αναθεώρηση.[16] Η διαμάχη ανάμεσα στις δύο μεγάλες ιδεολογικές «ομάδες», το *"originalism"* (που πρεσβεύει την πίστη στο κείμενο ή στο πρωταρχικό νόημα, την «ιστορική ερμηνεία», με ηπειρωτική ορολογία[17]) και το *"living constitutionalism"*, είναι υπεραιωνόβια και δεν είναι σκόπιμο να παρουσιαστεί εδώ. Αρκεί να πούμε ότι τα περισσότερα ρεύματα του *originalism* δέχονται την αναγκαιότητα για *κάποια* δυναμική ερμηνεία,[18] αλλά και ότι, σε τελική ανάλυση, τα δύο δόγματα καταλήγουν να αλληλοσυμπληρώνονται.[19]

Η δυναμική ερμηνεία είναι διάχυτη και στην καναδική πρακτική. Η παραστατική θεωρία του *"living tree"* αποτελεί, πλέον, «δόγμα» για το Supreme Court.[20] Σε αυτό το πλαίσιο, το δικαστήριο τονίζει ότι η ερμηνεία πρέπει να είναι γενναιόδωρη και όχι τυπολατρική[21]· η αντίθετη προσέγγιση

[15] Ο Bruce Ackerman ("The living Constitution," *Harvard Law Review* 120, no. 7 (2007): 1800) σχολιάζει ότι *"[i]t is one thing for South Africans or Germans to follow a constitution handed down a decade, or a half-century, ago; quite another for Americans to cling to an antique text that fails to mark any of the nation's recent achievements."*.
[16] *Ibid*., 1741. Διάσημη σχετικά είναι η μελέτη του David A. Strauss, "The irrelevance of constitutional amendments," Harvard Law Review 114, no. 5 (2001): 1457–1505.
[17] Ευάγγελος Βενιζέλος, *Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος: Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022), 36.
[18] Το δόγμα του *"exclusive originalism"* έχει σχεδόν εξαφανιστεί και δεν γίνεται δεκτό από θετικιστές. Βλ. William Baude, "Is Originalism Our Law?," *Columbia Law Review* 115, no. 8 (2015): 2356.
[19] Σε αυτό είναι αφιερωμένη η μελέτη του Jack Balkin, *Living Originalism* (Cambridge, MA: Harvard University Press, Belknap Press, 2011).
[20] Από την πρόσφατη νομολογία, [2021] 2 S.C.R. 291-570 παρ. 53, 89, όπου γίνεται λόγος για το *"living tree doctrine"*. Όμοια και [2018] 1 S.C.R. 342, παρ. 83, 84.
[21] [1984] 2 S.C.R. 145, 156.

"cuts against the grain of the living tree"[22]*:* Το συνταγματικό κείμενο δεν πρέπει να διαβάζεται σαν διαθήκη, *"lest it become one".*[23]

Η σημασία της δυναμικής ερμηνείας τονίζεται και στη νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfG), το οποίο κάνει λόγο για μία αδιαμφισβήτητη διαπλαστική εξουσία του δικαστή.[24] Ο δικαστής καλείται να γεφυρώσει τις διατάξεις με την κοινωνία. Ένα νομοθετικό κείμενο δεν μπορεί να διατηρεί πάντα την ίδια σημασία — η σημασία του συναρτάται με τον σκοπό που αυτό επιτελεί *τη στιγμή της εφαρμογής* και, κατά προέκταση, με την τρέχουσα κοινωνική κατάσταση.[25] Αντίστοιχα, ο δικαστής αναλαμβάνει σημαντικό δικαιοπλαστικό ρόλο προκειμένου περί ερμηνείας του Συντάγματος (του Θεμελιώδους Νόμου) και, ιδίως, των συνταγματικών δικαιωμάτων.[26]

Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, το κατεξοχήν πεδίο εξελικτικής ερμηνείας είναι η ΕΣΔΑ και η εφαρμογή της από το ΕΔΔΑ. Το ΕΔΔΑ αντιμετωπίζει τη σύμβαση ως *"living instrument"*, ως ζωντανό εργαλείο για τη συνεχή επέκταση του πεδίου εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η εξελικτική ερμηνεία αποτελεί πάγια και αδιαμφισβήτητη πρακτική του δικαστηρίου.[27] Η πρακτική αυτή ανάγεται, κατά πρώτο λόγο, στη φύση της σύμβασης ως κειμένου θεμελιωδών δικαιωμάτων·[28] η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν μπορεί να μένει «απολιθωμένη», πλαισιωμένη από την αρχική αντίληψη των συμβαλλόμενων,[29] αλλά πρέπει να ανταποκρίνεται στις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες·[30] το

[22] [2020] 3 S.C.R. 426, παρ. 76 (Opinion of Abella J.)
[23] [1984] 2 S.C.R. 145, 155.
[24] *BVerfGE* 34, 269 (αρ. περιθ. 39-40), BVerfGE 149, 126 (αρ. περιθ. 73).
[25] *BVerfGE* 34, 269 (αρ. περιθ. 41). Η έμφαση είναι από τους συγγραφείς.
[26] *BVerfGE* 138, 377 (αρ. περιθ. 41). Cf. και Βλαχόπουλο, *Δυναμική ερμηνεία*, 90.
[27] Jean-Paul Costa, εισήγηση στο *Dialogue between Judges 2011: What are the limits to the evolutive interpretation of the Convention?*, European Court of Human Rights, Council of Europe, 5.
[28] ΕΔΔΑ, *Magyar Helsinki Bizottság κατά Ουγγαρίας*, αριθ. προσφυγής 18030/11, απόφαση της 08.11.2016, παρ. 150.
[29] Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος, «Εισαγωγή», στο *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - Ερμηνεία κατ' άρθρο*, επιμ. Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος, 3η εκδ. (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2025), 9.
[30] ΕΔΔΑ, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz κ. ά. κατά Ελβετίας*, αριθ. προσφυγής 53600/20, απόφαση της 09.04.2024, παρ. 434.

ζητούμενο είναι, κατά την κλασική διατύπωση του δικαστηρίου, η προστασία να είναι *"practical and effective, not theoretical and illusory".*[31] Μία στατική και περιοριστική ερμηνεία της ΕΣΔΑ θα καθιστούσε το ΕΔΔΑ τροχοπέδη στην ανάπτυξη των θεμελιωδών δικαιωμάτων.[32] Συνολικά, η εξελικτική ερμηνεία θεωρείται *conditio sine qua non* για την επιβίωση της ΕΣΔΑ και την ακτινοβολία της στον χρόνο.[33]

Η δυναμική ερμηνεία υπό καθεστώς πολυεπίπεδου συνταγματισμού

Το φαινόμενο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού

Το πρόβλημα της δυναμικής ερμηνείας τίθεται με τρόπο πολύ πιο πολύπλοκο και απαιτητικό υπό καθεστώς πολυεπίπεδου συνταγματισμού.[34] Λίγες εισαγωγικές παρατηρήσεις σχετικά με το φαινόμενο αυτό είναι βοηθητικές. Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός ξεκινά από τη σχετικοποίηση της κυριαρχίας του σύγχρονου κράτους, με την εκχώρηση αρμοδιοτήτων σε άλλες οντότητες, υπερκρατικές (διεθνείς και περιφερειακούς οργανισμούς): το κράτος, πλέον, δεν είναι κράτος «κυρίαρχο», «βεστφαλικό», αλλά «κράτος-μέλος».[35] Η διαπίστωση αυτή είναι γενική, ισχύει όμως, στον μεγαλύτερο βαθμό, στην Ευρώπη.

---

[31] ΕΔΔΑ, *Scoppola κ. Ιταλίας (2)*, αρ. προσφυγής 10249/03, απόφαση της 17.09.2009, παρ. 104. βλ. και *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz,* παρ. 461.
[32] *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz*, παρ. 455.
[33] ΕΔΔΑ, *Magyar Helsinki Bizottság κατά Ουγγαρίας,* σύμφωνη γνώμη του δικαστή Σισιλιάνου, στην οποία προσχώρησε και ο πρόεδρος Raimondi, παρ. 6.
[34] Κατά τον Ευ. Βενιζέλο (*Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας,* 16), η «δυναμική ερμηνεία» και η ερμηνεία του «επαυξημένου συντάγματος» είναι διαφορετικά φαινόμενα. Πάντως, και τα δύο αποτελούν περιπτώσεις μη τυπικής μεταβολής του συντάγματος, η διαφορά μεταξύ τους είναι λεπτή (*ibid.*), ενώ συχνά αντιμετωπίζονται από κοινού (βλ. λ.χ. την αιτιολ. έκθεση του Ν. 5094/2024, σελ. 130 επ.).
[35] Evangelos Venizelos, "From the relativization of the Constitution to the "augmented Constitution"," ERPL/REDP 32, no. 3 (autumn/automne 2020): 981, με περισσότερες παραπομπές. Αξιοπρόσεκτες και οι παρατηρήσεις του ίδιου σχετικά με τη «διεθνοποίηση του Συντάγματος»: το κράτος δεν ασκεί, πλέον, αδέσμευτο τη συντακτική και αναθεωρητική εξουσία. Βλ. Ευάγγελο Βενιζέλο, «Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το "επαυξημένο Σύνταγμα"», στο *Τιμητικός Τόμος για τον Προκόπιο Παυλόπουλο: Liber Amicorum Discipulorumque* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα 2024), 236.

Τα συντάγματα των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών αμφισβητούνται ως προς ένα από τα «πυρηνικά» χαρακτηριστικά τους: το μονοπώλιο της υπεροχής.[36] Το εθνικό Σύνταγμα συνυπάρχει με άλλα συστήματα κανόνων ανώτερης τυπικής ισχύος, τα οποία θεμελιώνουν (και αυτά) αυτοαναφορικά την υπεροχή τους και αξιώνουν απρόσκοπτη αποτελεσματικότητα.[37] Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός, λοιπόν, περιγράφει την κατάσταση στην οποία συνυπάρχουν στην ίδια έννομη τάξη, σε περισσότερα επίπεδα, συστήματα κανόνων αυξημένης τυπικής ισχύος (Σύνταγμα, διεθνές δίκαιο — ιδίως ΕΣΔΑ, ενωσιακό δίκαιο).[38]

Οι κανόνες ανώτερης ισχύος ανταγωνίζονται μεταξύ τους και συγκρούονται, ωστόσο καλούνται να συνυπάρξουν αρμονικά και να διαμορφώσουν *"a single European constitutional space"*.[39] Στο πλαίσιο αυτό, αντί για άκαμπτες ιεραρχήσεις, προκρίνεται μία προσέγγιση ερμηνευτικής συνδιαλλαγής και ώσμωσης των δικαιοταξιών.[40] Ο Ευάγγελος Βενιζέλος αποκαλεί αυτήν την πορεία — πορεία διαλόγου (ανάμεσα στα εθνικά και τα υπερεθνικά δικαστήρια), αλληλοϋποχώρησης και ερμηνευτικής συναρμογής — «αλληλοπεριχώρηση»[41] (θεολογικός όρος που αποδίδει τον αμοιβαίο σεβασμό, κατά τον οποίο η κάθε έννομη τάξη λαμβάνει υπόψη τις άλλες προς αποφυγή των τριβών).

Πρακτικά, η «αλληλοπεριχώρηση» σημαίνει, σε ό,τι αφορά τον εθνικό (συνταγματικό) δικαστή, ότι αυτός οφείλει

---

[36] Ενδεικτικά: Ευάγγελος Βενιζέλος, «Το "επαυξημένο Σύνταγμα" και ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός ως όριο στην αναθεώρηση του εθνικού Συντάγματος», *ΕφημΔΔ* 1/2026, 2.

[37] Χαρακτηριστική η φρασεολογία του ΔΕΕ: «[Χ]αρακτηριστικά γνωρίσματα του δικαίου της Ένωσης είναι η προέλευσή του από αυτόνομη πηγή δικαίου την οποία αποτελούν οι Συνθήκες, η υπεροχή του έναντι του δικαίου των κρατών μελών, καθώς και το άμεσο αποτέλεσμα πλήθους διατάξεων που εφαρμόζονται στους πολίτες των κρατών μελών και στα ίδια τα κράτη μέλη». C-573/17, EU:C:2019:530, σκ. 52.

[38] Venizelos, *The augmented Constitution*, 993.

[39] *Ibid.*

[40] Προκόπιος Παυλόπουλος, «Η επιρροή της ΕΣΔΑ στο Δημόσιο Δίκαιο», στο *Αλληλεπιδράσεις της ΕΣΔΑ με τους επιμέρους κλάδους του δικαίου*, επιμ. Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2025), 289. Έτσι και Βλαχόπουλος και Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού*, 119.

[41] Ενδεικτικά: Venizelos, "The augmented constitution," 993. Ο ίδιος υπογραμμίζει ότι η «αλληλοπεριχώρηση» πρέπει να ληφθεί υπόψη και σε επίπεδο συνταγματικού σχεδιασμού, κατά τη διαδικασία της αναθεώρησης ("Επαυξημένο Σύνταγμα" (ΕφημΔΔ 1/2026), passim).

να ερμηνεύει το Σύνταγμα σε αρμονία προς το ενωσιακό και το διεθνές (ιδίως την ΕΣΔΑ) δίκαιο. Από περισσότερες, δηλαδή, ερμηνευτικές εκδοχές, ο εφαρμοστής του δικαίου οφείλει να προτιμήσει αυτήν που μπορεί να «συμβιώσει φιλικά» με το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ και να αποφύγει αυτήν που οδηγεί σε ανελαστικές και αλυσιτελείς συγκρούσεις.

Η ερμηνεία του Συντάγματος σύμφωνα με διεθνή κείμενα δείχνει να το σχετικοποιεί. Η άλλη όψη του νομίσματος, όμως, είναι ότι, κατ' αποτέλεσμα, η εγγύηση που παρέχει το Σύνταγμα για τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου και τα θεμελιώδη δικαιώματα ενισχύεται. Συντίθεται, έτσι, η εικόνα ενός «επαυξημένου Συντάγματος», το οποίο επιτελεί με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα τις λειτουργίες που συνδέονται με το ιστορικό του *raison d' être.*[42]

Ειδικότερα: ερμηνεία του Συντάγματος σε αρμονία με το ενωσιακό δίκαιο

Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία στη νομολογία του ΔΕΕ

Η δικαιολογητική *βάση* και το περιεχόμενο της υποχρέωσης για σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία διατυπώνονται με ενάργεια στη νομολογία του ΔΕΕ-ΔΕΚ. Η επιταγή ξεκινά από τη διαπίστωση ότι ο εθνικός δικαστής είναι και ενωσιακός δικαστής, εφαρμοστής του δικαίου της Ένωσης.[43] Όπως και όλα τα κρατικά όργανα, *βαρύνεται* με την υποχρέωση να εξασφαλίσει στο δίκαιο της Ένωσης την πλήρη αποτελεσματικότητά του.[44] Καθώς, λοιπόν, το εθνικό δίκαιο δεν πρέπει να σταθεί εμπόδιο στην ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού, το εθνικό δίκαιο πρέπει να ερμηνεύεται *«υπό το φως του κειμένου και του σκοπού»*[45] των ενωσιακών διατάξεων. Το εθνικό Σύνταγμα δεν αποτελεί

[42] Venizelos, *"The augmented Constitution,"* passim.
[43] ΔΕΚ, C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκ. 111. Cf. Ολομ ΣτΕ 1918/2025, σκ. 8.
[44] ΔΕΚ, C-212/04, EU:C:2006:443, σκ. 122· C-106/89, EU:C:1990:395, σκ. 8· ΔΕΕ, C-261/20, EU:C:2022:33, σκ. 25, 26· συνεκδ. υποθ. C-357/19 κ. ά., EU:C:2021:1034 σκ. 250· C-573/17, σκ. 54, 57.
[45] Ενδεικτικά: ΔΕΚ, C-397/01 έως C-403/01, σκ. 113, 119· ΔΕΕ, C-261/20, σκ. 26, 27. Το ΔΕΕ συνδέει την εξασφάλιση πλήρους αποτελεσματικότητας με την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου: ΔΕΕ, C-573/17, σκ. 54.

εξαίρεση. Η επιταγή για ερμηνεία σύμφωνη με τις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου εκτείνεται και σε τομείς όπου η Ένωση δεν ασκεί ευθεία αρμοδιότητα (όπως η άμυνα[46] ή η εκπαίδευση[47]).

Υπό την έννοια ότι η εναρμονισμένη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία συνδέεται με τις αρχές της αποτελεσματικότητας, της ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου και της ισότητας των κρατών, το ΔΕΕ τη χαρακτηρίζει «εγγενή στο σύστημα των συνθηκών».[48] Έτσι, το εθνικό δικαστήριο καλείται να εξαντλήσει όλα τα μεθοδολογικά μέσα, να αξιοποιήσει το εθνικό δίκαιο στο σύνολό του,[49] ακόμη και να μεταβάλει την πάγια νομολογία του,[50] προκειμένου να επιτύχει την «αλληλοπεριχώρηση» των εννόμων τάξεων. Τέλος, τονίζεται και η σημασία του διαλόγου (κυρίως με τη μορφή των προδικαστικών ερωτημάτων) ανάμεσα στο ΔΕΕ και τα εθνικά δικαστήρια.

Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία στη νομολογία εθνικών δικαστηρίων

Στα καθ' ημάς, η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος είναι περισσότερο από μεθοδολογική επιλογή:[51] είναι κανόνας ερμηνείας, τον οποίο επιβάλλει η συνταγματική αρχή της συμμετοχής της χώρας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (άρ. 28 παρ. 2 και 3 Συντ. και

[46] ΔΕΚ, C-285/98, EU:C:2000:2· βλ. Βασίλειο Σκουρή και Ευάγγελο Βενιζέλο, *Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος και τα περιθώρια ανάληψης νομοθετικών πρωτοβουλιών στο πεδίο της μη κρατικής ανώτατης εκπαίδευσης* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024), 41.
[47] Ολομ ΣτΕ 1918/2025, σκ. 10, με παραπομπή σε προτάσεις γενικού εισαγγελέα στην υπόθεση C-391/20· *ibid.*, σκ. 16.
[48] Ενδεικτικά, ΔΕΚ, C-397/01 έως C-403/01, σκ. 114· C-212/04, σκ. 109· ΔΕΕ, C-573/17, σκ. 55.
[49] ΔΕΚ, C-105/03, EU:C:2005:386, σκ. 47.
[50] ΔΕΕ, C-573/17, σκ. 78· C-385/17, EU:C:2018:1018, σκ. 51. Βλ. και Ολομ ΣτΕ 1918/2025, σκ. 26, καθώς και Σκουρή, Βενιζέλο, *Σύμφωνη ερμηνεία του άρθρου 16*, 11.
[51] Βενιζέλος, *Δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, 17. Έτσι και Αντώνης Μανιτάκης, «Ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 εδ. β) Σ εναρμονισμένη με το Δίκαιο της ΕΕ, ενόψει της εγκατάστασης παραρτημάτων αλλοδαπών μη κρατικών πανεπιστημίων», *ΔτΑ* 96/2023, 308.

εκεί ερμηνευτική δήλωση).[52] Υπό αυτό το πρίσμα, η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία μπορεί να αντιμετωπιστεί και ως συστηματική (συνδυαστικά με το άρ. 28 Συντ.).[53] Αυτή η προσέγγιση επιβεβαιώνεται και από την πάγια νομολογία του ΣτΕ,[54] το οποίο, γενικότερα, υπογραμμίζει την υποχρέωση για σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος.[55]

Ανάλογα πορίσματα συνάγονται και από τη νομολογία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίο τονίζει ότι η ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου είναι απαραίτητη για την επιτυχία του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.[56] Γενικά, το δικαστήριο δέχεται μία αρχή «φιλικότητας» προς το ενωσιακό δίκαιο (*Europarechtsfreundlichkeit),* η οποία απορρέει από την επιταγή του Θεμελιώδους Νόμου για την υλοποίηση μίας ενωμένης Ευρώπης.[57]

Επιφυλάξεις σχετικά με τη δυναμική ερμηνεία. Ο ρόλος του γράμματος ως αναχώματος έναντί τους

Φόβοι και επιφυλάξεις

Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος αποτελεί συχνά μία αδήριτη μεθοδολογική αναγκαιότητα, προκειμένου το θεμελιώδες κείμενο να μην προσιδιάζει σε απολίθωμα μέσα σε έναν ταχέως μεταβαλλόμενο κόσμο. Ωστόσο, η ανεξέλεγκτη προσφυγή σε αυτήν εγκυμονεί κινδύνους.

Μία από τις πρώτες συνειρμικές επιφυλάξεις οποιουδήποτε που υποστηρίζει ότι μπορεί να υπάρξει κατάχρηση της δυναμικής ερμηνείας συνίσταται στο εξής: ίσως να υπάρχουν στοιχεία του Συντάγματος που δεν είναι

---

[52] Οι διατάξεις αυτές αναγιγνώσκονται ως σύνολο. Βλ. Φίλιππο Σπυρόπουλο, *Συνταγματικό Δίκαιο,* Β' Έκδ. (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020), 135.
[53] *βλ.* Ολομ ΣτΕ 1918/2025, σκ. 8. Βλ. και Βλαχόπουλο, *Δυναμική ερμηνεία,* 21.
[54] Ολομ ΣτΕ 1918/2025, σκ. 8, όπου και πλήθος παραπομπών.
[55] Ολομ ΣτΕ 1918/2025, σκ. 34. Σχετικά με τον διάλογο του ΣτΕ με το ΔΕΕ-ΔΕΚ, διάσημη είναι η Ολομ ΣτΕ 3670/2006 (υπόθεση «*βασικού* μετόχου»).
[56] *BVerfG*, Beschluss vom 29 September 2025, 2 BvR 934/19, αρ. περιθ. 210.
[57] *BVerfG*, Beschluss vom 04 November 2015, 2 BvR 282/13, 2 BvQ 56/12, αρ. περιθ. 20.

σκόπιμο να χρήζουν «εξέλιξης» πέρα από έναν βαθμό. Είναι γενικά παραδεκτό ότι ο δικαστικός έλεγχος και ευρύτερα το Σύνταγμα έχει «αντιπλειοψηφικό χαρακτήρα» (*counter-majoritarian character),*[58] ιδιότητα που εξ ορισμού στοχεύει στην αντίσταση απέναντι στη συγκυριακή βούληση της εκάστοτε πλειοψηφίας.[59] Αυτό σημαίνει ότι: καθώς κεντρικός άξονας της δυναμικής ερμηνείας είναι η προσαρμογή των διατάξεων στις παρούσες συνθήκες, ορισμένες αρχές είναι ασύμβατες με αυτήν, πέραν κάποιου ορίου, ακριβώς επειδή η σταθερότητα είναι κεντρικό στοιχείο του σχεδιασμού τους. Η συμπερίληψη θεμελιωδών δικαιωμάτων και αρχών στο Σύνταγμα αποτελεί ένα είδος «ορθολογικής προδέσμευσης» (*precommitment strategy)* με την οποία η πολιτική κοινότητα, σε στιγμές δεσμικής νηφαλιότητας και υψηλής συνταγματικής συνείδησης, αυτοπεριορίζεται, δεσμεύοντας τον μελλοντικό της εαυτό, ώστε να μην παρασυρθεί από τα παροδικά κελεύσματα των καιρών.[60] Με άλλα λόγια, η ίδια ερμηνευτική ευελιξία που χρησιμοποιείται αρχικά για τη διεύρυνση δικαιωμάτων μπορεί, υπό διαφορετικές πολιτικές ή δικαστικές συνθήκες, να χρησιμοποιηθεί αντίστροφα — για να συμπιέσει το κανονιστικό τους περιεχόμενο.[61]

Ακόμη και όταν, όμως, λειτουργούν προστατευτικά, διευρύνοντας δικαιώματα, οι μορφές έντονης δυναμικής ερμηνείας διατηρούν έναν δικαιοκρατικά «μηδενικού αθροίσματος» χαρακτήρα: η αναγνώριση μιας νέας συνταγματικής αξίωσης συνεπάγεται αυτομάτως τον αντίστοιχο περιορισμό της ελευθερίας εκείνου απέναντι στον οποίο η αξίωση προβάλλεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «υπόθεση *Soraya*» (*BVerfGE* 34, 269), όπου η νομολογιακή διάπλαση μιας αξίωσης χρηματικής αποζημίωσης για ηθική βλάβη — (για κάποιους) αντίθετα

[58] Alexander M. Bickel, *The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics,* foreword: Harry H. Wellington, 2nd ed. (New Haven-London: Yale University Press, 1986), 17 και Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 165-166.
[59] Jon Elster, *Ulysses Unbound: Studies in Rationality, Precommitment, and Constraints* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 89.
[60] *Ibid.*, 89-91.
[61] Jarosław Szymanek, "Evolutionary Interpretation in Constitutional Law: Between Accommodation and Instrumentalization," στο *Institution of Law Enforcement and Constitutional Developments – Emerging Trends and Enduring Debates*, επιμ. John R. Hermann και Paul Oluwatosin Bello (IntechOpen, 2026), 12.

προς τη βούληση του ιστορικού νομοθέτη[62]— δεν συνιστούσε απλώς μια «προοδευτική» διεύρυνση της προστασίας της προσωπικότητας· συνεπαγόταν ταυτόχρονα τον εκ των υστέρων περιορισμό της ελευθερίας του Τύπου, η οποία, μέχρι εκείνη τη στιγμή, καλύπτονταν από το θετικό νομοθετικό πλαίσιο — με την απαγόρευση της επιδίκασης αποζημίωσης για προσβολή της προσωπικότητας. Επομένως, ενώ ένας από τους διαδίκους ευεργετήθηκε, καθώς, διά της δυναμικής ερμηνείας, του επιδικάστηκε αποζημίωση που δεν προβλεπόταν στο κείμενο του νόμου, από την ίδια ακριβώς δυναμική ερμηνεία ο άλλος διάδικος ζημιώθηκε. Είναι γενικά αποδεκτό (ανεξαρτήτως αξιολόγησης περί της σκοπιμότητας αυτής της παρέμβασης) ότι τέτοιες επεμβάσεις κινούνται στη σφαίρα της εξουσίας του νομοθέτη.[63]

Το παράδειγμα της υπόθεσης *Soraya* καθιστά φανερό ότι η δυναμική ερμηνεία (των νόμων και, ειδικότερα, του Συντάγματος) εγείρει και προβληματισμούς περί της ασφάλειας δικαίου και, κυρίως, της εμπιστοσύνης των πολιτών στη σταθερότητα της έννομης τάξης. Ενώ η τυπική αναθεώρηση αποτελεί μία βραδεία, διαφανή και κοινοβουλευτικά οριοθετημένη διαδικασία, που παρέχει στην κοινωνία τον χρόνο να αντιληφθεί και να προσαρμοστεί στις αλλαγές, οι άτυπες συνταγματικές μεταβολές είναι εξ ορισμού απρόβλεπτες και αιφνιδιαστικές.[64]

Επικριτές του *"living constitutionalism"* διατυπώνουν ότι η δυναμική ερμηνεία συνταγματικών διατάξεων, αποτελεί κατ'ουσία αναθεώρηση που παρακάμπτει τις διαφανείς δικαιοπαραγωγικές διαδικασίες, δημιουργεί ανασφάλεια[65] και ταυτίζεται με μία *ex post* δημιουργία

---

[62] Claus-Willhelm Canaris, *Die Feststellung von Lücken im Gesetz: Eine methodologische Studie über Voraussetzungen und Grenzen der richterlichen Rechtsfortbildung praeter legem,* 2nd ed. (Berlin: Duncker & Humblot, 1983), 188 (υπ. 57), 125. Βλ. *BVerfGE* 34, 269 (αρ. περιθ. 14, 42).

[63] Γεώργιος Δελλής, «Από το καρνάγιο της Πύλου στο ορυχείο της Κασσάνδρας: Η «βιώσιμη ανάπτυξη», μεταξύ δικαιοπλασίας του δικαστή και μυθοπλασίας της θεωρίας», στο *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας: 75 Χρόνια* (Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004), 1076.

[64] Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού,* 88.

[65] Antonin Scalia, "Common-Law Courts in a Civil-Law system: The Role of United States Federal Courts in Interpreting the Constitution and Laws," στο Antonin Scalia, *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*, new ed. (Princeton: Princeton University Press, 2018), 46.

δικαίου.[66] Σαφώς, αυτές οι κατηγορίες έχουν αποκρουστεί από άλλους θεωρητικούς, με επιχείρημα ότι η ίδια διαδικασία απλώς μετατοπίζεται σε διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο έχει εξίσου διαφανείς διαδικασίες,[67] ότι η ύπαρξη απολιθωμένων ερμηνειών — πλήρως αποκομμένων από την κοινωνική πραγματικότητα — προκαλεί πολύ πιο έντονη σύγχυση στους πολίτες[68] και ότι η ερμηνεία αποτελεί αποσαφήνιση του ήδη θεσμοθετημένου πλαισίου και όχι δημιουργία νόμου στο κενό.[69] Βέβαια, οι ανασκευές αυτές προϋποθέτουν ότι η δυναμική ερμηνεία κινείται εντός κάποιων ορίων, που τη διαφοροποιούν από την παραγωγή δικαίου.

Οι παραπάνω κίνδυνοι έχουν ως κοινό παρονομαστή — και, ως επί το πλείστον, πηγή τους — την έλλειψη οριοθέτησης της δυναμικής ερμηνείας. Πρέπει, λοιπόν, να διερευνηθεί τι μπορεί να αποτελέσει κατάλληλο όριο για τη δυναμική ερμηνεία· τι σηματοδοτεί με ασφάλεια ότι ο δικαστής, πλέον, κατασκευάζει αντί να ερμηνεύει και ότι ίσως να έχει έρθει το πλήρωμα του χρόνου, για να εξεταστεί το επίμαχο ζήτημα από τον αναθεωρητικό νομοθέτη.

Η οριοθέτηση της δυναμικής ερμηνείας

Το όριο αυτό θα πρέπει — στο μέτρο του δυνατού — να βασίζεται σε ένα εξωτερικό, κοινά αντιληπτό σημείο αναφοράς, ώστε να εξαρτάται το λιγότερο δυνατόν από υποκειμενικές αξιολογικές πεποιθήσεις, να είναι εκ των προτέρων γνωστό στους πολίτες και τα θεσμικά όργανα και να είναι σαφές.[70]

Τον ρόλο αυτόν μπορεί να επιτελέσει το γράμμα του νόμου, το οποίο επιτελεί, ούτως η άλλως, κομβική λειτουργία

[66] *Ibid.*, 9-10.
[67] David A. Strauss, "Common Law Constitutional Interpretation," *University of Chicago Law Review* 63, no. 3 (1996): 928.
[68] Patricia Popelier, "Five Paradoxes on Legal Certainty and the Lawmaker," *Legisprudence* 2, no. 1 (2008): 52–55.
[69] Dworkin, *Taking Rights Seriously*, 109-110, 168· Doreen Lustig και Joseph H. H. Weiler, "Judicial review in the contemporary world—Retrospective and prospective," *International Journal of Constitutional Law* 16, no. 2 (April 2018): 330.
[70] Rebeka Kotlo και Ivan Tomić, "Evolutive interpretation with reference to recent European Court of Human Rights Climate Change case law," *Strani pravni život* 68, no. 3 (2024): 441.

στην ερμηνεία. Αφενός, συνιστά την αναγκαία αφετηρία και το ευρετικό εργαλείο για τη διαμόρφωση των ερμηνευτικών πορισμάτων. Τον πρωταρχικό αυτόν ρόλο αναγνωρίζουν τόσο η ηπειρωτική παράδοση όσο και ο αγγλοσαξονικός συνταγματισμός. Ακόμα και επικριτές της παραδοσιακής διδασκαλίας περί ερμηνείας αναγνωρίζουν την εγγενή του αξία ως «πρώτης αφορμής» και «προσωρινής νύξης».[71]

Το γράμμα του νόμου αποτελεί ένα εξωτερικά αντιληπτό σημείο αναφοράς, το οποίο είναι γνωστό εκ των προτέρων τόσο στον πολίτη όσο και στη διοίκηση και, γενικότερα, το κράτος. Οριοθετεί το απώτατο νοηματικό εύρος της διάταξης με αρκετή σαφήνεια, αφού η γλώσσα (παρότι ελαστική) δεν παύει να έχει έναν ορισμένο σημασιολογικό ορίζοντα.[72]

Ο σεβασμός της γραμματικής διατύπωσης συνεπάγεται προβλεψιμότητα, ασφάλεια δικαίου[73] και προσβασιμότητα των κανόνων στους πολίτες. Ακόμη και επιφανείς θιασώτες της τελολογικής ερμηνείας, όπως ο Aharon Barak, συνομολογούν ότι το κείμενο αποτελεί το αμετακίνητο όριο της δικανικής κρίσης·[74] εάν ο δικαστής υπερβεί το γλωσσικό όριο, η απόφασή του απογυμνώνεται από τη συνταγματική της εξουσιοδότηση και πρέπει να αναζητήσει ετερογενή ερείσματα νομιμοποίησης.[75]

Η επιλογή του γράμματος ως ορίου της δυναμικής ερμηνείας εξυπηρετεί ιδιαίτερα και την αποφυγή του φαινομένου της ολισθηρής ατραπού (*"slippery slope"*),[76] κατά το οποίο μία φαινομενικά αθώα υποχώρηση από το κείμενο, στο όνομα της *ratio* της διάταξης, δημιουργεί νομολογιακό προηγούμενο που μπορεί να νομιμοποιήσει

---

[71] Για όλα αυτά βλ. Παύλο Σούρλα, *Δίκαιο και δικανική κρίση: Μια φιλοσοφική αναθεώρηση της Μεθοδολογίας του Δικαίου* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017), 584.
[72] Frederick Schauer, "Slippery Slopes," *Harvard Law Review* 99, no. 2 (1985): 379-380. Βλ. και *infra* υποσ. 89.
[73] Σπύρος Βλαχόπουλος, *Οι λέξεις και το Σύνταγμα – Σκέψεις για την ερμηνεία του Συντάγματος με αφορμή την Ολομ ΣτΕ 1918/2025*, άρθρο στο constitutionalism.gr, 27.10.2025.
[74] Aharon Barak, *Purposive Interpretation in Law*, translated by Sari Bashi (Princeton: Princeton University Press, 2005): 19.
[75] *Ibid.*, 16-17.
[76] Schauer, "Slippery Slopes," 369· Johannes Greiser, "Methodenlehre aus Sicht eines Praktikers," *Saarbrücker Rechtszeitschrift* 2 (2022): 81, 82.

μεταγενέστερες, δραστικότερες επεμβάσεις.[77] Όπως αναφέρθηκε, το γράμμα αποτελεί υποψήφιο όριο που μπορεί να προσφέρει επαρκή σαφήνεια ώστε — αν όχι να αποτρέψει εντελώς — να μειώσει σημαντικά τη διολίσθηση σε μία έννομη τάξη ερμηνευτικής ελευθεριότητας, όπου *"anything goes"*. Σε κάθε περίπτωση, η πλήρης σχετικοποίηση των κανόνων και η μετατροπή της ερμηνείας σε ανεξέλεγκτη νομιμοποίηση της υποκειμενικής βούλησης του εκάστοτε εφαρμοστή του δικαίου είναι αδύνατη, εάν η ερμηνεία εκτός από το να αρχίζει με το γράμμα τελειώνει και με αυτό. Συνηγορούν, δηλαδή, πολλοί λόγοι υπέρ του να αποτελέσει το γράμμα του νόμου «το Α και το Ω» της ερμηνευτικής διαδικασίας.[78]

Contra legem ερμηνεία στη νομολογία

Contra legem ή contra constitutionem, γενικά, χαρακτηρίζεται η ερμηνεία της οποίας το πόρισμα έρχεται σε αντίθεση με το γράμμα του νόμου (ή του Συντάγματος).[79] Η άποψη ότι η αντίθεση στο γράμμα απαγορεύεται είναι, μάλλον, διαδεδομένη. Η δικαιοδοτική κρίση, εξάλλου, δεν είναι παρά μία εξατομικευμένη διατύπωση του (γενικού) κανόνα[80] — και η συγκεκριμένη έκφραση δεν μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με την αφηρημένη. Διάχυτη, όμως, είναι και η αντίθετη άποψη, ότι, δηλαδή, η αντίθεση στο γράμμα είναι επιτρεπτή.[81] Μία συγκριτική οπτική ίσως να είναι χρήσιμη.

Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά

Ειπώθηκε παραπάνω ότι στον Καναδά έχει διαμορφωθεί η παραστατική εικόνα του *"living tree"*.

---

[77] Eugene Volokh, "The Mechanisms of the Slippery Slope," *Harvard Law Review* 116, no. 4 (2003): 1112 επ.
[78] Βλαχόπουλος, *Δυναμική ερμηνεία*, 75.
[79] Έτσι Βλαχόπουλος και Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού*, 144, αλλά και Νικόλαος Κ. Αλιβιζάτος, «Δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα. Γνωμοδότηση», *NoB* 72, (2024)/1, 47, ο οποίος χαρακτηρίζει contra constitutionem τις αποφάσεις του ΣτΕ για την ανωτατοποίηση των ΤΕΙ και την επιβολή διδάκτρων στα μεταπτυχιακά προγράμματα.
[80] Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού*, 261.
[81] Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, 672, υπ. 14.

Κομμάτι, όμως, της μεταφοράς, από τη σύλληψή της,[82] είναι ότι η εξάπλωση του *"living tree"* έχει όρια — και αυτό αναδεικνύεται από το Supreme Court. Το δικαστήριο δεν ξεχνάει ότι η ερμηνεία του Συντάγματος είναι ερμηνεία *του συνταγματικού κειμένου* και, όπως η ερμηνεία κάθε κειμένου, έτσι και αυτή *"must first and foremost have reference to,[83] and be constrained by, that text".*[84] Το κείμενο έχει "*primordial significance"*[85] και αποτελεί την αφετηρία *και* τα εξώτατα όρια (ακόμα και) της τελολογικής ανάλυσης.[86]

Το Σύνταγμα δεν είναι ένα άδειο δοχείο το οποίο γεμίζουμε με ό,τι θέλουμε από καιρό σε καιρό·[87] η ερμηνεία του οριοθετείται από το φυσικό νόημα του ερμηνευόμενου κανόνα.[88] Έτσι, λόγου χάρη, στην υπόθεση *Quebec (Attorney General) v. 9147-0732 Québec INC.,* τέθηκε το ερώτημα αν το άρ. 12 του *Charter of Rights and Freedoms*[89] καλύπτει νομικά πρόσωπα (σχετικά με ένα ιδιαίτερα επαχθές πρόστιμο). Το Supreme Court συντάχθηκε με τη μειοψηφήσασα στο Εφετείο γνώμη, ότι δεν μπορεί κανείς να είναι «σκληρός» απέναντι σε μία εταιρική οντότητα, χωρίς να διαστρεβλώνει τη φυσική σημασία της λέξης·[90] όπως δεν μπορούμε να πούμε ότι εργάτες «φέρονται σκληρά» σε ένα κτήριο, αν το ανατινάξουν αντί να το κατεδαφίσουν σιγά-σιγά.[91]

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

---

[82] Βλ. *supra* υπ. 6.
[83] Πρβλ. τη διατύπωση της Mary Ann Glendon για τα "atextual outcomes". Mary Ann Glendon, "Comment" in: Scalia, *A matter of Interpretation*, 109.
[84] [2020] 3 S.C.R. 426, παρ. 9.
[85] *Ibid.*, παρ. 11.
[86] *Ibid.*, παρ. 9, 10, 13.
[87] [1987] 1 S.C.R. 313, 394. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το Σύνταγμα είναι ένα *«ζωντανό δέντρο»*, αλλά το δέντρο δεν είναι κούφιο.
[88] [1994] 2 S.C.R. 4, 88.
[89] Constitution Act, 1982, s. 12: *"Everyone has the right not to be subjected to any cruel and unusual treatment or punishment".*
[90] *"Ce serait de dénaturer totalement le sens commun des mots [. . .] de dire que l'on peut faire preuve de cruauté envers une entité corporative, une société par actions".* [2020] 3 S.C.R. 426, παρ. 5.
[91] *Ibid.*, παρ. 14. Από αυτό το παράδειγμα φαίνεται ότι, ακόμα και στις αόριστες και ανοιχτές διατάξεις, «υπάρχει, αναμφισβήτητα, μία πραγματική κλίμακα νοηματικής απόστασης, πέρα από ένα σημείο της οποίας δεν υπάρχει πια δεσμός συνάφειας, αλλά aliud». Βλ. σχετικά Βλαχόπουλο, *Δυναμική ερμηνεία*, 80.

Το ΕΔΔΑ αποτελεί παράδειγμα δικαστηρίου που συνειδητά και συστηματικά αποφεύγει την contra legem ερμηνεία. Το δόγμα του *"living instrument"* δεν εκλαμβάνεται ως λευκή επιταγή, καθώς αυτό θα έπληττε την ασφάλεια του δικαίου και την εμπιστοσύνη στο ίδιο το δικαστήριο.[92] Η ερμηνεία μπορεί να είναι *praeter*, αλλά ποτέ *contra legem.*[93] Συναφές είναι και ότι το δικαστήριο μπορεί να επεκτείνει το πεδίο των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, δεν μπορεί όμως να «εφεύρει» νέα δικαιώματα (τα οποία δεν είχαν κατοχυρωθεί εξ αρχής), ειδικά όταν η παράλειψη ήταν σκόπιμη.[94]

Έτσι, το δικαστήριο αρνήθηκε να συναγάγει από το άρ. 12 ΕΣΔΑ (δικαίωμα στον γάμο) το δικαίωμα στη λύση του γάμου, καθώς αυτή η ερμηνεία θα ήταν αντίθετη στο ξεκάθαρο νόημα της διάταξης (*"The Court agrees [...] that the ordinary meaning of the words "right to marry" is clear, in the sense that they cover the formation of marital relationships but not their dissolution."*).[95] Παρόμοια, έκρινε ότι από το δικαίωμα στη ζωή (άρ. 2 ΕΣΔΑ) δεν μπορεί, «χωρίς διαστροφή της γλώσσας», να συναχθεί δικαίωμα στην ευθανασία, στον θάνατο.[96] Παρότι, τέλος, δέχθηκε ότι το δικαίωμα στον γάμο («Με τη συμπλήρωση της ηλικίας γάμου, ο άνδρας και η γυναίκα έχουν...») καλύπτει και διεμφυλικά

[92] Σισιλιάνος, *Εισαγωγή* (σε: *ΕΣΔΑ*), αρ. περιθ. 31.
[93] ΕΔΔΑ, *Magyar Helsinki Bizottság* (βλ. *supra* υποσ. 28), σύμφωνη γνώμη του δικαστή Σισιλιάνου, στην οποία προσχώρησε και ο Πρόεδρος Raimondi, παρ. 11. Ο κατοπινός Πρόεδρος του Δικαστηρίου έχει επαναλάβει αυτή τη θέση: βλ. τον ίδιο, *Εισαγωγή* (σε: *ΕΣΔΑ*), αρ. περιθ. 31-32.
[94] ΕΔΔΑ, *Johnston κ. ά. κ. Ιρλανδίας*, αριθ. προσφυγής 9697/82, απόφαση της 18.12.1986, παρ. 53.
[95] *Ibid.*, παρ. 52. Η κρίση του δικαστηρίου επαναλαμβάνεται και σε πιο πρόσφατη απόφαση, *V.K. κ. Κροατίας*, αριθ. προσφυγής 38380/08, απόφαση της 27.11.2012, παρ. 99.
[96] ΕΔΔΑ, *Pretty κατά H.B.*, αριθ. προσφυγής 2346/02, απόφαση της 29.04.2002, παρ. 39. Στη σχετική απόφαση του House of Lords διαβάζουμε ότι *"... the absolute and unqualified prohibition on a member state inflicting the proscribed treatment requires that "treatment" should not be given an unrestricted or extravagant meaning. It cannot, in my opinion, be plausibly suggested that the Director or any other agent of the United Kingdom is inflicting the proscribed treatment on Mrs Pretty, whose suffering derives from her cruel disease".* R (Pretty) v Director of Public Prosecutions *[2001] UKHL 61 [13] (Lord Bingham).*

άτομα,[97] δεν δέχθηκε ότι τα κράτη υποχρεούνται να κατοχυρώσουν γάμο για ζεύγη του ίδιου φύλου·[98] η πλειοψηφία συμπεριέλαβε στο σκεπτικό της το λεκτικό του αρ. 12 (το οποίο αντιδιαστέλλεται προς το «ανοιχτό» λεκτικό άλλων διατάξεων).[99]

Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται η νομολογία του ΔΕΕ-ΔΕΚ. Αρχικά, το δικαστήριο έχει θέσει σαφή κειμενικά όρια σε ό,τι αφορά την από μέρους του ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου και έχει απορρίψει ερμηνείες που αποκλίνουν από το *"clear and precise wording"* της διάταξης (C-582/08, EU:C:2010:429, σκ. 33). Στην προκειμένη υπόθεση, το Η.Β. ενσωμάτωσε Οδηγία στη γραμματική διατύπωση της οποίας — κατά τους ισχυρισμούς της Επιτροπής — υπήρχε «προφανές» νομοτεχνικό σφάλμα· το Η.Β. δεν το συνεκτίμησε κατά την ενσωμάτωση της Οδηγίας και, έτσι, αφού το Η.Β. αρνήθηκε να συμμορφωθεί (επικαλούμενο το γράμμα της Οδηγίας) ζητήθηκε η καταδίκη του για παράβαση των ενωσιακών του υποχρεώσεων. Το ΔΕΕ αποφάνθηκε ότι δεν εμπίπτει στην αρμοδιότητα του δικαστηρίου να «διορθώνει» ερμηνευτικά διατάξεις[100] (και ότι η υποχρέωση αυτή δεν βαρύνει ούτε τα κράτη μέλη). Επικαλέστηκε, εξάλλου, την πάγια νομολογία του, ότι η ασφάλεια του δικαίου επιτάσσει *"that Community rules enable those concerned to know precisely the extent of the obligations which are imposed on them"*[101] και, τελικά, αρνήθηκε να παρακάμψει τη σαφή και ακριβή διατύπωση της Οδηγίας, για να επιβάλει (πρόσθετες) υποχρεώσεις στο Η.Β.[102]

---

[97] ΕΔΔΑ, *Goodwin κατά Η.Β.*, αριθ. προσφυγής 28957/95, απόφαση της 11.07.2002, παρ. 100, 103.
[98] ΕΔΔΑ, *Schalk και Kopf κατά Αυστρίας*, αριθ. προσφυγής 30141/04, απόφαση της 24.06.2010, παρ. 62, 63.
[99] *Ibid.*, παρ. 55. Πιο εμφατική είναι η σύμφωνη γνώμη του δικαστή Malinverni, στην οποία προσχώρησε και ο δικαστής Kovler, σελ. 29 επ.
[100] ΔΕΕ, C-582/08, σκ. 46.
[101] *Ibid*, σκ. 49, με περισσότερες παραπομπές στη νομολογία.
[102] *Ibid*, σκ. 51, με περισσότερες παραπομπές.

Όμως, το δικαστήριο διατυπώνει και ερμηνευτικές κατευθύνσεις σχετικά με την ερμηνεία του εθνικού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια. Τα τελευταία έχουν, όπως είδαμε, υποχρέωση να ερμηνεύουν το εθνικό δίκαιο σε συμφωνία με το ενωσιακό. Η υποχρέωση αυτή «υπόκειται ωστόσο σε ορισμένα όρια»·[103] «οριοθετείται από τις γενικές αρχές του δικαίου, ιδίως τις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της μη αναδρομικότητας».[104] *«[Π]αύει να ισχύει όταν το εθνικό δίκαιο δεν μπορεί να εφαρμοστεί κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να καταλήγει σε αποτέλεσμα σύμφωνο προς το επιδιωκόμενο [από τις οικείες διατάξεις του ενωσιακού δικαίου]».*[105] Με άλλες λέξεις, η αρχή της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας «δεν μπορεί να αποτελέσει έρεισμα για ερμηνεία του εθνικού δικαίου *contra legem».*[106]

Κάποιες αντιθέσεις ανάμεσα στο ενωσιακό και τα εθνικά δίκαια είναι αγεφύρωτες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το ΔΕΕ προτρέπει (όχι σε «εξαναγκασμένη»[107] σύμφωνη ερμηνεία, αλλά) στην απευθείας εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου (αρχή της προτεραιότητας εφαρμογής – *primacy of application, primauté).* Έτσι, ο εθνικός δικαστής καλείται «σε περίπτωση που είναι αδύνατη η σύμφωνη προς τις απαιτήσεις του δικαίου της Ένωσης ερμηνεία της εθνικής κανονιστικής ρυθμίσεως, […] να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα [των κανόνων του δικαίου της Ένωσης], αφήνοντας εν ανάγκη αυτεπαγγέλτως ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας, […], χωρίς να υποχρεούται να ζητήσει ή να αναμείνει την προηγούμενη εξαφάνισή της είτε διά της νομοθετικής οδού είτε μέσω

[103] ΔΕΕ, C-261/20, σκ. 28· C-282/10, EU:C:2012:33, σκ. 25.
[104] ΔΕΕ, C-573/17, σκ. 75· ΔΕΚ, C-268/06, EU:C:2008:223, σκ. 100· C-105/03, σκ. 44· συνεκδ. υποδ. C-378/07 έως C-380/07, EU:C:2009:250, σκ. 199· C-212/04, σκ. 110.
[105] ΔΕΕ, C-573/17, σκ. 76· ΔΕΚ, C-105/03, σκ. 47.
[106] ΔΕΕ, C-573/17, σκ. 76· C-261/20, σκ. 28· C-176/12, EU:C:2014:2, σκ. 39· C-385/17, σκ. 51· C-282/10, σκ. 25· ΔΕΚ, C-268/06, σκ. 100· C-105/03, σκ. 47· C-212/04, σκ. 110. Βλ. και ΔΕΕ, C-261/20, σκ. 16–17 και ΔΕΚ, C-268/06, σκ. 95, για επισημάνσεις γερμανικού και ιρλανδικού δικαστηρίου (αντίστοιχα) ότι η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία δεν μπορεί να είναι contra legem.
[107] *"Forced interpretation".*

οποιασδήποτε άλλης συνταγματικής διαδικασίας».[108,109] Διάκριση ανάμεσα σε κανόνες του κοινού δικαίου και του Συντάγματος δεν γίνεται (ή, αν γίνεται, συνίσταται στη διασάφηση ότι το Σύνταγμα δεν αποτελεί εξαίρεση).[110]

Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας

Σε ό,τι αφορά τα όρια της δικαστικής διάπλασης του δικαίου, ο κεντρικός άξονας της νομολογίας του *BVerfG* αφορά τις αρχές του κράτους δικαίου και της διάκρισης των εξουσιών.[111] Η ανάπτυξη του δικαίου δεν μπορεί να παρακάμπτει τη σαφώς διαγνώσιμη νομοθετική βούληση·[112] με άλλα λόγια, ο δικαστής δεν μπορεί να αντικαθιστά τις νομοθετικές αξιολογήσεις με τις δικές του.[113] Για δε την ανεύρεση των ορίων ανάμεσα στις αρμοδιότητες του νομοθέτη και του δικαστή η σαφής γραμματική διατύπωση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο[114] — η ερμηνευτική εκτίμηση δεν μπορεί να έρχεται σε εμφανή αντίθεση με την ερμηνευόμενη διάταξη.[115] *«Μία ερμηνεία η οποία [...] παραμερίζει το ξεκάθαρο λεκτικό της διάταξης, δεν έχει καμία απήχηση στη διάταξη και δεν εγκρίνεται [...] από τον νομοθέτη [...] υπεισέρχεται ανεπίτρεπτα στις αρμοδιότητες του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη».*[116] Έτσι, για παράδειγμα, τέθηκε το ερώτημα αν κατοχυρωμένες στον Θεμελιώδη Νόμο απαρτίες για την άσκηση συγκεκριμένων μηχανισμών κοινοβουλευτικού ελέγχου (1/3, 1/4 των

---

[108] ΔΕΕ, C-261/20, σκ. 30· συνεκδ. υποδ. C-357/19 κ. ά., σκ. 252, 262 (: αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο διάταξη που θα απέτρεπε δικαστήρια από το να αφήσουν ανεφάρμοστες διατάξεις του εθνικού δικαίου)· C-430/21, EU:C:2022:99, σκ. 53, 59· C-573/17, σκ. 58. Συναφής και ΔΕΕ, C-282/10, σκ. 23.

[109] Η υποχρέωση βαρύνει τα εθνικά δικαστήρια προκειμένου περί ενωσιακών διατάξεων με άμεσο αποτέλεσμα στην επίδικη διαφορά (βλ., λ.χ., C-573/17, σκ. 68)· ειδάλλως, τίθεται ζήτημα αποζημίωσης εκείνου που δίγεται από την ασυμφωνία εθνικού και ενωσιακού δικαίου (C-261/20, σκ. 41).

[110] Βλ., λ.χ., συνεκδ. υποδ. C-357/19 κ. ά., σκ. 251, με περισσότερες παραπομπές.

[111] *BVerfGE* 149, 126, αρ. περιθ. 72, 75.

[112] *Ibid.*, Leitsatz 3, αρ. περιθ. 34, 71 (βλ. και 19).

[113] *Ibid.*, αρ. περιθ. 73, 76· BVerfGE 128, 193, αρ. περιθ. 52.

[114] *BVerfGE* 128, 193, αρ. περιθ. 68-70, 43 (βλ. και 32 (για τον ισχυρισμό της προσφεύγουσας), καθώς και 29, 39).

[115] *Ibid.*, αρ. περιθ. 51.

[116] *Ibid.*, αρ. περιθ. 53. Η απόδοση είναι των συγγραφέων.

βουλευτών) μπορούσαν, όταν είχε σχηματιστεί κυβέρνηση συνασπισμού ευρύτατης πλειοψηφίας (80% των εδρών), να «μειωθούν» ερμηνευτικά, ενόψει της συνταγματικής αρχής της «αποτελεσματικής αντιπολίτευσης». Το *BVerfG* έκρινε ότι η ερμηνεία ήταν «αδύνατη» ως αντίθετη στο σαφές γράμμα του Θεμελιώδους Νόμου και την πρόθεση του αναθεωρητικού νομοθέτη,[117] χωρίς να υπάρχει βάση για τελολογική συστολή·[118] ενώ το σαφές γράμμα δεν επέτρεπε ούτε δυναμική ερμηνεία (*"Verfassungswandel"*).[119]

Σχετικά με τη σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος, αξίζει μία προσεκτική ματιά στην απόφαση *BVerfGE* 129, 78. Σε αυτήν παραπέμπει η Ολομ ΣτΕ 1918/2025 ως παράδειγμα ερμηνείας *«contra στο γράμμα της συνταγματικής διάταξης»* (σκ. 37). Επίμαχα ήταν το άρ. 19 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου, που ορίζει ότι *«[t]he basic rights shall also apply to domestic legal persons...»*[120] και τα άρ. 18 και 26 παρ. 2 ΣΛΕΕ (για την απαγόρευση των διακρίσεων βάσει ιθαγένειας και την εσωτερική αγορά). Το δικαστήριο διαπιστώνει ότι η επέκταση της προστασίας στα αλλοδαπά (προερχόμενα από κράτη μέλη της ΕΕ) δεν μπορεί να στηριχθεί στο γράμμα του αρ. 19 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου (αρ. περιθ. 72), καθώς *"[i]t would exceed the limit of the wording if one wished to base one's interpretation in conformity with Union law on an interpretation of the characteristic "domestic" as "German, including European" legal entities*".[121] Όμως, το ενωσιακό δίκαιο απαγορεύει την άνιση μεταχείριση ημεδαπών και αλλοδαπών νομικών προσώπων· κατά τούτο, το ενωσιακό δίκαιο *"override[s] the limitation of protection of fundamental rights to domestic legal entities provided for in Article 19.3 of the Basic Law"* (αρ. περιθ. 75). Το δικαστήριο διατυπώνει ρητά ότι το ενωσιακό δίκαιο έχει προτεραιότητα εφαρμογής και, κατά τούτο, *"derogates from the application of [the law of the Member States] insofar as required by the Treaties and permitted by the application order*

[117] *BVerfGE* 142, 25, αρ. περιθ. 84.
[118] *Ibid.*, αρ. περιθ. 109.
[119] *Ibid.*, αρ. περιθ. 110. Για την έννοια του όρου *"Verfassungswandel"* βλ. Βλαχόπουλο, *Δυναμική ερμηνεία*, 20.
[120] Η μετάφραση είναι αυτή του γερμανικού Υπουργείου Δικαιοσύνης. Η έμφαση είναι από τους συγγραφείς.
[121] Οι αγγλικές μεταφράσεις που παρατίθενται είναι αντλημένες από την ιστοσελίδα του δικαστηρίου, www.bundesverfassungsgericht.de.

contained in the ratifying legislation. Member States' law hence merely becomes inapplicable" (αρ. περιθ. 81, με παραπομπές στη νομολογία). Με λίγα λόγια, το δικαστήριο αρνείται να προσφύγει σε *contra constitutionem* ερμηνεία και επεκτείνει την προστασία του αρ. 19 παρ. 3 επικαλούμενο *"the supremacy and binding effect"* των ενωσιακών ελευθεριών (αρ. περιθ. 68).[122]

Παρεμφερής θέση διατυπώνεται στη μεταγενέστερη απόφαση της 04.11.2015, 2 BvR 282/13, 2 BvQ 56/12. Επίδικο, εδώ, ήταν το άρ. 12 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου (*"All Germans shall have the right freely to choose their occupation or profession..."*). Το δικαστήριο, αρχικά, διαπιστώνει ότι η εφαρμογή της διάταξης σε μη-Γερμανούς, εξαιτίας της σαφούς γραμματικής της διατύπωσης, είναι «αμφίβολη» (αρ. περιθ. 10, με παραπομπές στη νομολογία). «Μία ερμηνεία του άρθρου 12(1) GG σε συμφωνία με το ενωσιακό δίκαιο [...] θα μπορούσε να οδηγήσει σε ερμηνεία *contra legem* [...] Διότι θα ξεπερνούσε τα όρια του γράμματος (*"Wortlautgrenze"*) η επέκταση...». Χωρεί όμως, ερμηνεία του άρ. 2 παρ. 1, του οποίου η γραμματική διατύπωση[123] είναι πιο ανοικτή, σε συμφωνία με το ενωσιακό δίκαιο. Με αυτά τα δεδομένα, το *BVerfG* αναγνώρισε για νομικά πρόσωπα προερχόμενα από άλλα κράτη μέλη της ΕΕ προστασία αντίστοιχη του άρ. 12 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου, βασιζόμενο, όμως, στη γενική διάταξη (αρ. περιθ. 11, 12).[124]

Επιλογικές παρατηρήσεις

Με τα παραπάνω, προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος και η ερμηνεία του σε αρμονία με τη διεθνή και την ενωσιακή δικαιοταξία είναι φαινόμενα όχι μόνο καθιερωμένα (σχεδόν αδιαμφισβήτητα) στη διεθνή επιστήμη και πρακτική, αλλά και καθόλα θετικά· γεφυρώνουν το Σύνταγμα με την πραγματικότητα, από τη μία,

[122] Το σκεπτικό του δικαστηρίου κατά τη BVerfGE 129, 78 επαναλαμβάνεται ευσύνοπτα σε απόφαση της 04.11.2015, 2 BvR 282/13, 2 BvQ 56/12, αρ. περιθ. 9, η οποία αναλύεται αμέσως.
[123] *"Every person shall have the right to free development of his personality..."*
[124] Cf. την προτροπή του ΔΕΕ-ΔΕΚ τα κράτη μέλη να αξιοποιούν όλο τους το εθνικό δίκαιο, βλ. *supra* υπ. 47.

και του προσδίδουν διαχρονική αξία και, από την άλλη, το «επαυξάνουν» κανονιστικά και ενισχύουν τις θεμελιώδεις λειτουργίες του. Πρέπει, όμως, να εξετάσουμε σοβαρά και την άποψη ότι έχουν κάποια όρια. Υπάρχει ένα σημείο μετά το οποίο η συνταγματική διάταξη *πράγματι* ξεπερνάται από την πραγματικότητα και δεν «επιδιορθώνεται» ερμηνευτικά. Από αυτό το σημείο και μετά, ο ορθός δρόμος (ίσως να) είναι η αντικατάσταση ή η αναθεώρησή της. Τα επιστημονικά και τα νομολογιακά δεδομένα μάς δείχνουν ότι η πίστη στο γράμμα ως όριο της ερμηνείας είναι κάτι περισσότερο από ερμηνευτικό σχολαστικισμό ή τυπολατρία.

Σχετικά με την απόφαση 1918/2025 του ΣτΕ, η *contra constitutionem* ερμηνεία σε συμφωνία με το ενωσιακό δίκαιο προβάλλεται κάποτε ως οιονεί αναγκαίο κακό, που προστατεύει την εφαρμογή του Συντάγματος, αντί για τον παραμερισμό του — στον οποίο θα οδηγούμασταν, λαμβανομένης υπόψη της προτεραιότητας εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, αν διαπιστωνόταν μετωπική σύγκρουση με το τελευταίο.[125] Πρέπει να εξετάσουμε σοβαρά την άποψη ότι ο ερμηνευτικός σχετικισμός στον οποίο οδηγεί το επιτρεπτό της *contra constitutionem* ερμηνείας είναι κακό εξίσου μεγάλο, αν όχι μεγαλύτερο. Αν η γραμματική διατύπωση δεν είναι όριο — το ακρότατο όριο, το οποίο αξιοποιείται τουλάχιστον σε έναν τελικό έλεγχο (όχι συμφωνίας, αλλά) *τουλάχιστον* μη αντίθεσης —, τότε γίνονται γενικότερα υποστηρίξιμα τα πάντα και, όπως λέγεται, *"anything goes"*. Πρέπει, τέλος, εξίσου σοβαρά με τις σύγχρονες μεθοδολογικές απόψεις, που αναδεικνύουν την ενότητα του ερμηνευτικού έργου, να λάβουμε υπόψη την άποψη ότι εξόφθαλμες *contra legem* ερμηνείες υποβαθμίζουν τη σταθεροποιητική αξία του δικαίου και δεν τιμούν την Επιστήμη.[126]

[125] Βενιζέλος, *Επαυξημένο Σύνταγμα* (ΕφημΔΔ 1/2026), 6.
[126] *«Δεν νομίζω ότι τιμά τη νομική επιστήμη και δεν τιμά το Συμβούλιο της Επικρατείας η σχετική απόφαση που εξέδωσε για [την ίδρυση μη κρατικών πανεπιστημίων]».* Απόστολος Γεωργιάδης, «Γιατί αλλάξαμε το κληρονομικό δίκαιο», συνέντευξη, *Η Καθημερινή*, 29.05.2026, https://www.academyofathens.gr/el/news/kathimerini-29052026-giati-allaxame-klironomiko-dikaio-apostolos-georgiadis-akadimaikos.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αλιβιζάτος, Νίκος. «Δεν αντίκειται στο Σύνταγμα η λειτουργία παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων στην Ελλάδα. Γνωμοδότηση», *Νομικό Βήμα (NoB)* 72, τχ. 1 (2024).

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. «Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009 – 2019», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)* 6/2019.

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. *Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος: Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο.* Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022.

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. «Το "επαυξημένο Σύνταγμα" και ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός ως όριο στην αναθεώρηση του εθνικού Συντάγματος», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)* 1/2026.

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. «Ερμηνευτικός σχετικισμός, δικονομικοί καταναγκασμοί, δογματικές αντιφάσεις και πολιτικά διλήμματα στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις σχέσεις εθνικού συντάγματος και ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου – Η «παραδειγματική» λειτουργία της ΣτΕ (Ολ.) 3670/2006 για το άρθρο 14 παρ. 9 Σ», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)* 1/2008.

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου.* Νέα Έκδοση. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2021.

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. «Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το "επαυξημένο Σύνταγμα"», *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)* 6/2023.

- Βενιζέλος, Ευάγγελος. «Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το "επαυξημένο Σύνταγμα"». Στο *Τιμητικός Τόμος για τον Προκόπιο Παυλόπουλο: Liber Amicorum Discipulorumque*, 233-249. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024.

- Βλαχόπουλος, Σπύρος. *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος. Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.* Αθήνα: Ευρασία, 2014.

- Βλαχόπουλος, Σπύρος. «Οι λέξεις και το Σύνταγμα – Σκέψεις για την ερμηνεία του Συντάγματος με αφορμή την Ολομ ΣτΕ 1918/2025». Constitutionalism.gr, 27.10.2025. https://www.constitutionalism.gr/oi-lexeis-kai-to-sintagma-skepseis-gia-tin-ermineia-tou-syntagmatos-me-aformi-tin-olom-ste-1918-2025/.

- Βλαχόπουλος, Σπύρος, και Ξενοφών Κοντιάδης. *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2025.

- Γεωργιάδης, Απόστολος. «Γιατί αλλάξαμε το κληρονομικό δίκαιο». Συνέντευξη. *Η Καθημερινή*, 29.05.2026. https://www.academyofathens.gr/el/news/kathimerini-29052026-giati-allaxame-klironomiko-dikaio-apostolos-georgiadis-akadimaikos.

- Δελλής, Γεώργιος. «Από το καρνάγιο της Πύλου σ
- το ορυχείο της Κασσάνδρας: Η "βιώσιμη ανάπτυξη", μεταξύ δικαιοπλασίας του δικαστή και μυθοπλασίας της θεωρίας». Στο *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας: 75 χρόνια,* 1057-1087. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004.

- Δρόσος, Γιάννης. *Les malheurs de la vertu ή: το άρθρο 16 και η κακομεταχείριση του συνταγματικού λόγου.* Αθήνα: Ευρασία, 2025.

- Κοντιάδης, Ξενοφών, και Αλκμήνη Φωτιάδου. *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης.* Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2016.

- Κοντιάδης, Ξενοφών, και Αλκμήνη Φωτιάδου. *Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων: Κρίση ασφάλειας, οικονομική κρίση, πανδημία και Σύνταγμα.* Αθήνα: Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, 2022. Διαθέσιμο https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2022/04/anthektikothta-4-site.pdf.

- Μάνεσης, Αριστόβουλος. *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι: Μελέτες 1954–1979.* Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1980.

- Μανιτάκης, Αντώνης. «Ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 εδ. β) Σ εναρμονισμένη με το Δίκαιο της ΕΕ, ενόψει της εγκατάστασης παραρτημάτων αλλοδαπών μη κρατικών πανεπιστημίων». *Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔτΑ)* 96/2023.

- Μανιτάκης, Αντώνης. «Οι δεσμικές παρενέργειες της "υπόδεσης του Βασικού Μετόχου": Η εκνόμευση του Συντάγματος και η παραγνώριση των άδηλων τροποποιήσεων του Συντάγματος μέσω των ευρωπαϊκών συνθηκών». *Το Σύνταγμα (ΤοΣ)* 4/2015.

- Μαυριάς, Κώστας Γ. *Συνταγματικό Δίκαιο.* 6η έκδ. Αθήνα: Π.Ν. Σάκκουλας, 2021.

- Πετρούλιας, Δημοσθένης Π. «Μη κρατικά πανεπιστήμια: "Δυναμική και σύμφωνη με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης" ερμηνεία του άρθρου 16

παρ. 5, 6 και 8 του Συντάγματος ή αντισυνταγματική "αναθεώρησή" του με τυπικό νόμο;». Constitutionalism.gr, 28.05.2025. https://www.constitutionalism.gr/mi-kratika-panepistimia/.

- Σισιλιάνος, Λίνος-Αλέξανδρος (επιμ.). *Αλληλεπιδράσεις της ΕΣΔΑ με τους επιμέρους κλάδους του δικαίου*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2025.

- Σισιλιάνος, Λίνος-Αλέξανδρος (διευθ. εκδ.). *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – ερμηνεία κατ' άρθρο.* 3η έκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2025.

- Σκουρής, Βασίλειος, και Ευάγγελος Βενιζέλος. *Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος και τα περιθώρια ανάληψης νομοθετικών πρωτοβουλιών στο πεδίο της μη κρατικής ανώτατης εκπαίδευσης*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024.

- Σούρλας, Παύλος. *Δίκαιο και δικανική κρίση: Μια φιλοσοφική αναθεώρηση της Μεθοδολογίας του Δικαίου.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

- Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ. «Η αναθεώρηση του 1986. Έκφραση της ιστορικότητας του Συντάγματος του 1975;». *Δίκαιο και Πολιτική (ΔκΠ)* 13-14 (Η αναθεώρηση του Συντάγματος)

- Σπυρόπουλος, Φίλιππος Κ. *Συνταγματικό Δίκαιο.* Β' έκδ. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020.

- Dworkin, Ronald. *Η επικράτεια της ζωής: Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία.* Μετάφραση-Εισαγωγή: Φίλιππος Βασιλόγιαννης. Επίμετρο: Παύλος Σούρλας. Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδη, 2013.

- Pernice, Ingolf. «Πολυεπίπεδος Συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη». Constitutionalism.gr, 06.03.2015. https://www.constitutionalism.gr/pernice-polyepipedos-syntagmatismos/.

Ξενόγλωσση

- Ackerman, Bruce. "The Living Constitution." *Harvard Law Review* 120, no. 7 (May 2007).

- Arias-Castaño, Abel. "Judicial review of constitutional amendments: a legitimate defence of democracy through a counter-majoritarian power?" *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies* 8, nos. 1-2 (2021).

- Balkin, Jack. *Living Originalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, Belknap Press, 2011.

- Barak, Aharon. *Purposive Interpretation in Law*. Translated by: Sari Bashi. Princeton: Princeton University Press, 2005.

- Barnett, Randy E. and Bernick, Evan D. "The Letter and the Spirit: A Unified Theory of Originalism." *Georgetown Law Journal* 107, no. 1 (2018).

- Baude, William. "Is Originalism Our Law?" *Columbia Law Review* 115, no. 8 (2015).

- Berchenko, Hryhorii. "Judicial Interpretation as Informal Constitutional Changes: Questions of Legitimacy in the Aspect of the Doctrine of Constituent Power." *Access to Justice in Eastern Europe* 7, no. 2 (2024).

- Bickel, Alexander M. *The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics*. Foreword: Harry H. Wellington. 2nd ed. New Haven-London: Yale University Press, 1986.

- Black, Charles L. Jr. *Structure and Relationship in Constitutional Law*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1969.

- Canaris, Claus-Wilhelm. *Die Feststellung von Lücken im Gesetz: Eine methodologische Studie über Voraussetzungen und Grenzen der richterlichen Rechtsfortbildung praeter legem.* 2nd ed. Berlin: Duncker & Humblot, 1983.

- Denning, Brannon P., and John R. Vile. "The Relevance of Constitutional Amendments: A Response to David Strauss." *Tulane Law Review* 77, no. 1 (2002).

- Dodson, Scott. "A Darwinist View of the Living Constitution." *Vanderbilt Law Review* 61, no. 5 (2008).

- Dworkin, Ronald. "Bork's Jurisprudence". Review of *The Tempting of America: The Political Seduction of the Law*, by Robert H. Bork. *The University of Chicago Law Review* 57, no. 2 (1990)

- Dworkin, Ronald. "The Model of Rules." *The University of Chicago Law Review* 35, no. 1 (1967)

- Dworkin, Ronald, *Taking Rights Seriously*. London: Bloomsbury Academic, 2013. First published 1977.
- Elkins, Zachary, Tom Ginsburg, and James Melton. *The Endurance of National Constitutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

- Elster, Jon. *Ulysses Unbound: Studies in Rationality, Precommitment, and Constraints.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

- Eskridge, William N., Jr. "Dynamic Statutory Interpretation." *University of Pennsylvania Law Review* 135, no. 6 (1987)

- European Court of Human Rights. *Dialogue between Judges: "What Are The Limits to the Evolutive Interpretation of the Convention?"* Strasbourg: Council of Europe, 2011.

- Garapon, Antoine. "Les limites à l'interprétation évolutive de la Convention". *Revista de Estudos Constitucionais, Hermenêutica e Teoria do Direito* 3, no. 1 (2011)

- Gomille, Christian. "The Federal Constitutional Court of Germany: A 'Super-Appellate Court' in Civil Law Cases?" *Ritsumeikan Law Review,* no. 31 (2014):

- Graham, Randal N. M. "Right Theory, Wrong Reasons: Dynamic Interpretation, the Charter and "Fundamental Laws"." *Supreme Court Law Review*, 2nd ser., 34 (2006):

- Greiser, Johannes. "Methodenlehre aus Sicht eines Praktikers". *Saarbrücker Rechtszeitschrift (SRZ)* 2 (2022):

- Huscroft, Grant and Bradley W. Miller, eds. *The Challenge of Originalism: Theories of Constitutional Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

- Jackson, Vicki C. "Constitutions as "Living Trees"? Comparative Constitutional Law and Interpretive Metaphors." *Fordham Law Review* 75, no. 2 (2006):

- Kirchhoff, Michael D. "Extended Cognition & the Causal-Constitutive Fallacy: In Search for a Diachronic and Dynamical Conception of Constitution." *Philosophy and Phenomenological Research* 90, no. 2 (2015):

- Kotlo, Rebeka and Ivan Tomić. "Evolutive Interpretation with Reference to recent European Court of

Human Rights Climate Change Case Law." *Strani pravni život* 68, no. 3 (2024):

- Kou, Xiaocen, Yange Zheng, and Baomin Wang. "Constructing the Optimal Restriction Mechanism of Constitutional Fundamental Rights on Executive Power Based on Numerical Optimization Methods." *Journal of Combinatorial Mathematics and Combinatorial Computing* 127a (2025):

- Levy, Richard E. and Alexander Somek. "Paradoxical Parallels in the American and German Abortion Decisions." *Tulane Journal of International & Comparative Law* 9,

- Lustig, Doreen and Joseph H. H. Weiler. "Judicial Review in the Contemporary World—Retrospective and Prospective". *International Journal of Constitutional Law* 16, no. 2 (April 2018):

- Michalis, Ioannis. "Les universités privées en Grèce: Un conflit singulier entre la Constitution et le droit de l'Union européenne". *Actualité juridique: Droit administratif* (2024):

- Oliphant, Benjamin J. "Taking Purposes Seriously: The Purposive Scope and Textual Bounds of Interpretation under the Canadian Charter of Rights and Freedoms." *University of Toronto Law Journal* 65, no. 3 (2015):

- Popelier, Patricia. "Five Paradoxes on Legal Certainty and the Lawmaker." *Legisprudence* 2, no. 1 (2008)

- Riaz, Ayesha. "Sections 3 and 4 of the Human Rights Act and Their Impact on the United Kingdom's Constitutional Arrangements." *Queen Mary Law Journal* 1 (2021): 133-150.

- Sandalow, Terrance. "Constitutional Interpretation." *Michigan Law Review* 79, no. 5 (1981):

- Scalia, Antonin. *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*. New ed. Princeton: Princeton University Press, 2018.

- Schauer, Frederick. "Slippery Slopes." *Harvard Law Review* 99, no. 2 (1985):

- Sinaulan, Ramlani Lina, Rahmat Saputra, and Sugeng. "The Constitutional Court as a Positive Legislative through the Living Constitution Approach." *International Journal of Law and Society* 2, no. 4 (2025):

- Song, Jianqiang. "Research on the Constitutional Interpretation Path of State Obligations from the Perspective of Fundamental Rights Protection." *Economics, Law and Policy* 8 no. 2 (2025):

- Strauss, David A. "Can Originalism Be Saved?" *Boston University Law Review* 92, no. 4 (2012):

- Strauss, David A. "Common Law Constitutional Interpretation". *University of Chicago Law Review* 63, no. 3 (1996):

- Strauss, David A. "Do We Have a Living Constitution?" *Drake Law Review* 59, no.4 (2011)

- Strauss, David A. "The Irrelevance of Constitutional Amendments." *Harvard Law Review* 114, no. 5 (2001):

- Szymanek, Jarosław. "Evolutionary Interpretation in Constitutional Law: Between Accommodation and Instrumentalization". In *Institution of Law Enforcement and Constitutional Developments: Emerging Trends and Enduring Debates*, edited by

John R. Hermann and Paul Oluwatosin Bello. London: IntechOpen, 2026.

- Venizelos, Evangelos. "From the Relativization of the Constitution to the "augmented Constitution"". *European Review of Public Law (ERPL/REDP)* 32, no. 3 (autumn/automne 2020):

- Venizelos, Evangelos. *State Transformation and the European Integration Project: Lessons from the financial crisis and the Greek Paradigm.* CEPS Special Report no. 130. Brussels: Centre for European Policy Studies, 2016. https://www.ceps.eu/ceps-publications/state-transformation-and-european-integration-project-lessons-financial-crisis-and/.

- Volokh, Eugene. "The Mechanisms of the Slippery Slope." *Harvard Law Review* 116, no. 4 (2003):